

WALENTYNA DEJA
AWF w Poznaniu

BARIERY I STYMULATORY WYKORZYSTANIA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO W ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ

Środowisko przyrodnicze może być wykorzystywane w różnych celach i pod określonymi warunkami. W niniejszych rozważaniach główna uwaga będzie skierowana na wykorzystanie rekreacyjne i turystyczne wybranych typów krajobrazu Polski. Dyskusja w tym zakresie będzie prowadzona z punktu widzenia potrzeb wychowawczych i edukacyjnych studentów szkół pedagogicznych - przyszłych nauczycieli.

W zapowiedzianym tytule należy omówić jak godzić potrzebę wykorzystania środowiska przyrodniczego i jak wpajać wiedzę o środowisku różnym grupom społecznym, a nade wszystko przyszłym pedagogom. Wiedza o środowisku może dotyczyć jego stanu, budowy wewnętrznej i sposobu rozwoju. Jest ona obszerna i powinna być wszechobecna w każdej grupie społecznej. Stąd istnieje konieczność precyzyjnego określenia założeń polityki społecznej państwa w zakresie współżycia człowieka z przyrodą oraz wypracowanie jednolitej strategii działania w odniesieniu do środowiska przyrodniczego całego kraju [7]. Należy więc poznać bariery i stymulatory wykorzystania środowiska oraz zbadać potrzeby i postawy społeczne wobec środowiska oraz skutki integracji społeczeństwa ze środowiskiem.

Dla turystyki i rekreacji udostępniane są różne kategorie obszarów, w tym także obszary chronione. Przyszłym wychowawcom należy wytłumaczyć z jednej strony cele i zasady ochrony oraz zwiedzania i rekreacji na obszarach chronionych, a z drugiej strony zapoznać z teorią postaw rekreacyjnych. Sposób wykorzystania środowiska zależy od wiedzy społeczeństwa i stopnia jego wykształcenia. Rozróżnia się wiedzę tzw. "zimną" obejmującą ogół informacji np.: o obszarach chronionych lub lesie zdobytą na drodze gruntownych studiów i wiedzę "gorącą" uzyskaną poprzez własną obserwację przyrody w czasie zwiedzania lub na drodze doświadczeń potocznych [10].

Na początku tych rozważań konieczna jest dyskusja poglądów na temat teorii potrzeb i zachowań rekreacyjnych. Są one bardzo zróżnicowane, a znajomość ich jest konieczna z uwagi na dążenie do świadomego kształtowania właściwych postaw społecznych wobec środowiska przyrodniczego.

Z grupy teorii powstawania potrzeb godna uwagi jest definicja S. Nowaka [5]. Uważa on, iż "postawą pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie tworzących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i właściwościach tego przedmiotu". Możemy więc mieć na uwadze określony stosunek społeczeństwa do środowiska przyrodniczego z racji przeżyć emocjonalno-oceniających, poznawczych i behawioralnych. Tutaj istotna jest postawa, która może wynikać wówczas gdy istnieje potrzeba lub gdy wyznaczają ją cechy osobowościowe człowieka. Postawy mogą być także przyjmowane od otoczenia w procesie socjalizacji [4]. Działa tu wiedza wynikająca z tradycji o sposobie zachowań, skutkach i warunkach realizowania tych zachowań. Wymienione warunki kształtują określony typ postawy wobec przedmiotu czy środowiska przyrodniczego [8]

W zakresie teorii zachowań można wyróżnić dwa stanowiska:

1) skrajnie naturalistyczne - reprezentowane przez nauki medyczne i biologiczne (w tym głównie antropologiczne) oraz częściowo nauki wychowania fizycznego uznające, iż działanie człowieka wyznacza stan ustroju, w którym nastąpiło zachwianie równowagi wewnętrznej (homeostazy). W tej postawie uznaje się, iż ustaje udział świadomości w zaspokajaniu potrzeb, a pojawia się postawa mniej kontrolowana. Każde więc edukowanie i ukierunkowywanie na świadome działanie nie odniesie skutku;

2) drugie stanowisko - umiarkowanie naturalistyczne - reprezentowane przez nauki ekonomiczne, przestrzenne, częściowo również nauki wychowania fizycznego rozwijane na wydziałach turystyki i rekreacji uczelni wychowania fizycznego - znalazło rozwinięcie w wiedzy o turystyce. Zakłada się tu, że świadomość jest warunkiem koniecznym lub wystarczającym do zajęcia zachowania rekreacyjnego w zależności od potrzeb człowieka [8].

Zakres takiego rozumowania mieści się w teorii potrzeb lub w teorii i ekonomice konsumpcji i także jest przedmiotem ekonomiki turystyki. Należy więc do zagadnień stosunków produkcji. Występują wtedy potrzeby podróżowania i uprawiania różnych form aktywności, zgodnie z własnymi zamiłowaniem, a nie związane z żadnymi obowiązkami. Potrzeby człowieka są jednak nieograniczone, a możliwości wymagają wyboru poprzez ich wartościowanie. Jako pierwszoplanowe M. Orłowski [6] uznaje kryterium ruchu i wysiłku fizycznego, a potem chęć przemieszczania się.

W nauce przyjmuje się teorię antynaturalistyczną wyjaśniającą potrzeby człowieka jako te, które wynikają ze wzorców kulturowych [4, 2]. Stanowisko takie zrywa z ukrytym indywidualizmem odwołując się przy tym do ogólnofilozoficznej tezy aktywizmu w traktowaniu jednostki ludzkiej (konsekwentnie stosowanej w materializmie historycznym przez J. Topolskiego (por. 9).

Wobec możliwości różnego sposobu kształtowania postaw należy przede wszystkim zwrócić uwagę na świadome kształtowanie postaw przez edukację przyszłych pokoleń w zakresie wiedzy o środowisku, aby poznawać istotę i znaczenie jego dla rozwoju społeczeństwa. Dla szeroko rozumianej rekreacji powinna być przekazywana wiedza o wartościach środowiska rekreacyjnego, głównie środowiska przyrodniczego. Szeroka wiedza pomoże prawidłowo wykorzystywać cenne wartości, a także poznawać bariery wykorzystania każdego typu i rodzaju krajobrazu. Najczęściej wykorzystywane są obszary leśne, obszary o różnym stopniu ochrony i cenności zespołów roślinnych, faunistycznych, wodnych czy skalistych. Aby więc przybliżyć dyskutowany temat posłużono się kilkoma przykładami, dotyczącymi głównie obszarów chronionych i lasów dla omówienia barier i stymulatorów wykorzystania rekreacyjnego tych obszarów.

Barierami więc wykorzystania obszarów chronionych są czynniki prawne, określające zasady ochrony dla przetrwania gatunków roślin i zwierząt. Można też wymienić inne bariery, jak np.: bariery wynikające z zagrożenia chorobowego (występowanie komarów i innych pasożytów - nośników chorób zakaźnych). Znajomość tych barier nie wynika z wiedzy "gorącej" lecz z gruntownych studiów i głębokiej wiedzy "zimnej" o istocie i wartości edukacyjnej i dydaktycznej tych obszarów oraz możliwości ich rekreacyjnego i turystycznego wykorzystania. Stymulatorem takiego wykorzystania będzie raczej wiedza "gorąca" oraz stosunek emocjonalny do przyrody. Sposób więc wykorzystania obszarów chronionych rodzi określone normy zachowań i tworzy wzory postaw społecznych. Wynikają one z czynników psychicznych, społecznych i biologicznych społeczeństwa oraz rodzajów postaw jako skutek przeciętnej wiedzy "zimnej" i "gorącej", a więc stosunku emocjonalnego i poznawczego prowadzącego w rezultacie do określonego behawioryzmu.

Dla powstania wysokiego stopnia świadomości społecznej konieczna jest powszechna edukacja, a miarą jej wartości są dobrze przygotowani nauczyciele szkół pedagogicznych. Muszą oni sami poznać środowisko przyrodnicze jako takie, bariery i stymulatory jego wykorzystania, aby to przekazać pokoleniom następnym.

Przy wykorzystaniu lasów dla celów rekreacyjnych w grę wchodzi czynniki obciążenia granicznego runa na deptanie w zależności od rodzaju siedliska leśnego. W wyniku nadmiernego

wydeptywania runa leśnego zachodzą zmiany naturalnej sukcesji ekosystemów leśnych, której wyrazem jest synantropizacja flory, głównie wzdłuż szlaków turystycznych. Są to chwasty o charakterze ruderalnym, często nitrofilne. Penetracja rekreantów w lesie prowadzi do zahamowania przyrostu drzew, spadku ich odporności na atak przez szkodniki i choroby. Powstaje więc pytanie, czy funkcjonuje wśród społeczeństwa wiedza o tak postępującej degradacji lasów? Czy społeczeństwo zdaje sobie sprawę z tego, że brak lasu to wzrost CO₂, a w szerokiej skali procesu degradacji i wycinania lasu powstanie dużej zawartości CO₂, który spowoduje ocieplenie klimatu, topnienie lodowców i daleko idące przemiany środowiska przyrodniczego. Aby więc do tego nie doszło konieczne jest wdrażanie gruntownej wiedzy w różnych grupach społecznych, regulowanie sposobu rozsądnego wykorzystania środowiska leśnego przez różne grupy zawodowe.

Badania J. Staszczuka [10] wykazały, że aż 62 % respondentów uzależniło swój dobry wypoczynek od możliwości przebywania w lesie. Uznali oni, że poczucie samotności i kontakt z przyrodą decyduje o wartości walorów rekreacyjnych lasu. Część respondentów widzi w lesie tylko dobra materialne (jagody, grzyby i inne zasoby leśne) traktując las jako miejsce uzyskania dodatkowych korzyści (52,3 %).

Powyższe dwa rodzaje stymulatorów korzystania ze środowiska leśnego to przykłady krańcowo różne. Można tu jeszcze wspomnieć o wartości zdrowotnej lasu z powodu występowania leczniczych olejków eterycznych (fitocydów) wydzielanych przez drzewa leśne, wartości estetycznej i poznawczej środowiska leśnego oraz jego wartości naukowej. Bariery i stymulatory są różnie odbierane przez społeczeństwo, inaczej w grupie osób z wyższym wykształceniem, przeważnie z większym zrozumieniem niż przez pracowników fizycznych [10].

Poza wspomnianymi, występują też bariery związane z ogniskami chorób pasożytniczych i zakaźnych. Istnieje niebezpieczeństwo z powodu agresywności zwierzyny leśnej i jej stanu chorobowego, np.: wścieklizna. Można też przytoczyć groźbę stawonogów, które powodując ukłucie mogą przenosić pewne patogeny chorób zakaźnych lub wywoływać odczyny alergiczne [3]. Poważną barierą są różne gatunki komarów żyjące na terenach podmokłych, których gatunki niemalaryczne mogą przenosić mechanicznie wiele schorzeń, jak m.in. wirusa kleszczowego zapalenia mózgu. Poza komarami dokuczliwie gryzą meszki, kuczmany i bąki, a te ostatnie mogą przenosić tularemię i wąglika. Do niebezpiecznych stawonogów należą roztocze, a zwłaszcza kleszcz pastwiskowy. Żyje on w lasach, borach mieszanych oraz w krzewach jeżyn, malin i na bylinach. Najbardziej groźną przenoszoną przez kleszcza chorobą jest wirusowe zapalenie mózgu oraz tularemia. W Polsce znane są trzy ogniska kleszczowego zapalenia mózgu: Puszcza Białowieska, okolice Nysy i Wybrzeże Bałtyckie (okolice Gdańska, Szczecina i Olsztyna). Powoduje je kleszcz pastwiskowy przenoszący do krwi człowieka patogeny wirusa. Szczyt aktywności kleszcza przypada w maju, czerwcu i wrześniu.

Podane tu niektóre przykłady barier nie wyczerpują tego zagadnienia. Można by wspomnieć o wadliwym zagospodarowaniu lasu, naruszeniu równowagi w środowisku, skażeniu i degradacji naturalnych zespołów siedliskowych np.: w Sudetach.

Mimo tych barier powinny istnieć działania stymulujące potrzebę wykorzystania środowiska leśnego dla celów rekreacyjnych i sportowych. Są to stymulatory natury zdrowotnej, obserwacja przyrody, duża zasobność tlenu, kojące działanie przyrody i inne bodźce typu sportowo-rekreacyjnych [1].

Celem więc prawidłowego wykorzystania lasu konieczna jest właściwa postawa jednostki i grupy społecznej wobec środowiska przyrodniczego. Taka postawa może mieć charakter poznawczy lub emocjonalny. W wyniku systematycznej edukacji winny kształtować się pozytywne zachowania rekreacyjne i godne naśladowania wzory wypoczynku.

Warunki klimatyczne stwarzają także bariery w wykorzystaniu środowiska przyrodniczego. Mogą to być niskie temperatury i ciśnienie, brak opadów lub ich nadmiar, zawieje i zamiecie śnieżne, a także brak słońca w strefach podbiegunowych lub nadmiar w strefach zwrotnikowych.

Stymulatorem klimatycznym jest umiarkowane ciepło, warunki komfortu bioklimatycznego, prawidłowe dozowanie promieni słonecznych, umiarkowana wilgotność względna i wiatr, ciepła woda do kąpieli w czasie lata i harmonia krajobrazu w strefie komfortu klimatycznego.

O wszystkich zjawiskach szkoły winny mówić w czasie podstawowej edukacji, wskazywać na sposoby korzystania ze środowiska w różnych strefach klimatycznych oraz zwracać uwagę na negatywne skutki niewłaściwego wykorzystania środowiska przyrodniczego.

Wreszcie wspomnieć należy o nadmiernym obciążeniu środowiska ze strony turystyki i rekreacji z powodu nierównomiernego rozłożenia działalności rekreacyjno-turystycznej w różnych miejscach Polski [2]. Ilość więc osób przypadająca na 1 km² powinna być dobrze wyważona, poparta badaniami. Istotnym problemem jest tu organizacja rekreacji i turystyki, jej szczególnie skuteczna forma jako warunek prawidłowego wykorzystania środowiska przyrodniczego.

W konkluzji niniejszych rozważań należałoby wyrazić życzenie, aby nauka lepiej poznała przyczyny i sposoby kontaktowania się społeczeństwa ze środowiskiem, ujęła wyniki badania w określone teorie i wskazała na kierunki prawidłowego kształtowania tego kontaktu z przyrodą dla zachowania jej kontinuum. Konieczne jest w świetle określonej technosfery, przewidywać społeczne zachowania i wyprzedzająco zmierzać do kształtowania poprawnych postaw wynikających z konkretnych i świadomych potrzeb.

LITERATURA

- [1] Bogucki J.: Przydatność środowiska leśnego do turystycznych form rekreacji, W: Wpływ środowiska przyrodniczego na zróżnicowanie turystycznych form rekreacji, red. W. Deja. Z Warsztatów Badawczych AWF. Warszawa 1986
- [2] Bogucki J., Deja W., Erdmann L.: Ekologiczne uwarunkowania rekreacji ludności w różnych kategoriach czasu wolnego i przestrzeni, W: II Kongres Naukowy Kultury Fizycznej. Gdańsk 1986. Warszawa 1987 s. 227-245
- [3] Kielczewski B.: Wyznaczniki i bariery wypoczynku w lesie, W: Przydatność środowiska leśnego dla turystycznych form rekreacji, pod red. J. Boguckiego. Z Warsztatów Badawczych AWF. Warszawa 1985
- [4] Kunicki J.: Społeczne bariery rekreacji fizycznej. Z Warsztatów Badawczych AWF. Warszawa 1984
- [5] Nowak S.: Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach, W: Teorie postaw, red. S. Nowak. Warszawa PWN 1973
- [6] Orłowski M.: Potrzeby człowieka a potrzeby turystyczne. Problemy turystyki. Warszawa Inst. Turystyki 1979
- [7] Polska 2000. Rozwój społeczny - system światowy - potrzeby ludzkie. Problemy prognozowania, PAN, Komitet Badań i Prognoz "Polska 2000". Warszawa, Ossolineum 1979
- [8] Przeclawski K.: Socjologiczne problemy turystyki. Warszawa CRZZ 1979
- [9] Staszczuk J.: Założenia metodologiczno-teoretyczne badań nad świadomością potrzeb rekreacyjnych i sposób ich zaspokojenia mieszkańców wieloosiedlowej spółdzielni mieszkaniowej. Poznań CZBM 1985 (maszynopis)
- [10] Staszczuk J.: Postawa wobec lasu jako czynnik wyznaczający aktywność rekreacyjną społeczeństwa polskiego, W: Wpływ środowiska przyrodniczego na zróżnicowanie turystycznych form rekreacji pod red. W. Deja. Z Warsztatów Badawczych AWF. Warszawa 1986